

РОЗДІЛ IV. МІСТО СИМВОЛІЧНЕ

Ольга Вовк

СИМВОЛІЧНИЙ ПРОСТІР СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО МЕГАПОЛІСУ У ДЗЕРКАЛІ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ТА ХУДОЖНЬОГО КІНО (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА)

Якщо замислитись над тим, що визначає самобутність Харкова з культурно-мистецького погляду, то на думку спадають передусім об'єкти та явища, створені або започатковані в буремну епоху 1920–1930-х років, коли це місто мало столичний статус. В архітектурі – це зразки конструктивізму й передусім велетенський будинок Держпрому; у галузі монументального мистецтва – пам'ятник Т. Г. Шевченку; в образотворчому мистецтві – експерименти В. Д. Єрмилова в графічному дизайні; у театральному мистецтві – діяльність «Березоля» на чолі з Лесем Курбасом тощо. Однак з кінематографічного погляду Харків ніколи не мав провідних позицій у загальнодержавному масштабі, навіть попри те, що з середини 1920-х років він як столиця УСРР був штаб-квартирою Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) – органу, який безпосередньо опікувався створенням і прокатом ігрового та неігрового кіно.

Звичайно, було би помилкою вважати, що Харків не представляє інтересу з позиції історії вітчизняної та світової кінематографії. Зокрема, відомо, що уродженець Харківщини Й. А. Тимченко, який здобув освіту в механічних майстернях Харківського університету, 1894 року розробив один з перших кіноапаратів¹. Фотограф і кінооператор О. М. Мішон, який тривалий час жив і працював у Харкові, уславився як основоположник азербайджанського кінематографу². В Харкові тривалий час працював відомий кінопідприємець Д. І. Харитонов, засновник кількох кіностудій (зокрема Одеської)³. Пізніше, уже в середині ХХ століття, у Харкові здобували освіту і працювали на театральній сцені відомі актори й режисери, які зробили значний внесок у розвиток українського та радянського кіно – серед них Л. І. Алфімова, Л. Ф. Биков, О. В. Петренко, Н. М. Фатеева та ін.

За підрахунками кінознавця В. Н. Миславського станом на 2011 рік з Харковом було безпосередньо пов'язано створення більш ніж 110 ігрових і по-

¹ Вовк, О. І., Григор'єв, А. В., Куделко, С. М. *Вкарбовані в літопис науки* (2-ге вид.). Харків, 2020, с. 307.

² Хильковский, А., Гумбатова, Т., Миславский, В., Омаров, Ш. *Александр Мишон. Фотограф, издатель, кинематографист*. Харьков, 2013.

³ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова 1896–2010. Імена. Фільми. Події*. Харків, 2011, с. 150–151.

над 1 100 неігрових фільмів⁴. Проте серед цієї досить солідної кількості фільмів не надто просто знайти стрічки, в яких би були представлені конкретні міські мнемонічні місця, що дозволяли б однозначно ідентифікувати Харків, продемонструвати його специфіку та неповторність.

Наприклад, художні фільми, так чи так пов'язані з цим містом, можна умовно розділити на кілька груп. До першої з них належать картини, дія яких за сценарієм повністю або частково розгортається в Харкові («Флаги на башнях», 1958 рік, реж. А. А. Народицький⁵; «Артём», 1978 рік, реж. М. М. Кошелєв і В. О. Морозов⁶; «Геть сором!», 1994 рік, реж. О. І. Муратов⁷ тощо). Однак у більшості таких фільмів авторам було важливо лише артикулювати конкретні географічні координати, в яких розгорталися відтворювані історичні події. Зйомки ж відбувалися в павільйонах кіностудій, а натурні сцени – на вулицях міст, де ці студії розташовувалися (передусім це Київ та Одеса).

Другу групу утворюють фільми, в яких Харків, навпаки, «відіграє роль» іншого міста. Серед них можна згадати «Матч» (2011 рік, реж. А. І. Малюков), дія якого відбувається в Києві 1940-х років⁸. Режисер так пояснював вибір знімальних локацій: «На жаль, довелося замислитися, як зафільмувати передвоєнний Київ. Усі будинки оснащені кондиціонерами, супутниковими антенами, склопакетами, велика кількість реклами, колосальна кількість автомобілів. Тому ми шукаємо якісь вулиці в інших містах, які відповідали б і історичній правді і архітектурно були би близькі до того періоду в Києві, який нас цікавить. Знайшли в Харкові»⁹. Відповідно фільми цієї групи теж не можна розглядати як повноцінні зразки репрезентації символічного простору міста в кінематографі.

Третю групу становлять стрічки, дія яких відбувається в неназваному або вигаданому місті, а зйомки – частково в Харкові, проте відповідні сцени мали нетривалий хронометраж, а в об'єктив не потрапляли хоча б трішки впізнавані міські об'єкти. Тому те, що той чи той епізод був знятий саме в Харкові, фактично неможливо зрозуміти під час перегляду, а можна дізнатися лише з публікацій про створення цього фільму, спогадів його режисера або акторів тощо. Серед таких стрічок назовемо «Зеркало» (1974 рік, реж. А. А. Тарковський)¹⁰ тощо.

⁴ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 199–385.

⁵ Флаги на башнях (1958), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/7559/annot/>. Доступ 12.02.2021.

⁶ Артём (1978), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/296/annot/>. Доступ 12.02.2021.

⁷ Долой стыд! (1994), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/post/10365/annot/>. Доступ 12.02.2021.

⁸ Матч (2011), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/ros/94195/annot/>. Доступ 12.02.2021.

⁹ Спасская, Н. «На экране нынешний Харьков станет Киевом 1940-х годов». *Время*, 9 июля, 2011.

¹⁰ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 218.

Нарешті, четверта група, яка є найменшою, проте з дослідницької точки зору цікавить нас найбільше. До неї належать фільми, які було повністю або принаймні більшою мірою відзнято саме в Харкові, тож їхня дія розгортається на тлі місцевих урбаністичних пейзажів. Переважно Харків виступає «в ролі» неназваного абстрактного міста, причому в низці випадків він був обраний як місце зйомки випадково. Так сталося, наприклад, зі стрічкою «Одинокая женщина желает познакомиться» (1986 рік, реж. В. С. Криштофович)¹¹, яку мали знімати в Києві, проте через аварію на Чорнобильській АЕС ці плани було змінено¹². Втім, варто відзначити, що фільми з четвертої групи переважно не надто відомі глядачеві. Принаймні жоден з них не увійшов до першої тисячі найбільш касових фільмів радянського періоду¹³, коли кіновиробництво було на підйомі свого розвитку.

Що стосується документальних фільмів, пов'язаних з Харковом, то більшість з них описує часткові епізоди з життя міста: візити політичних та громадських діячів; творчу діяльність представників науки й мистецтва; функціонування промислових підприємств, закладів соціальної сфери, освіти, культури і спорту; повсякденне життя містян тощо.

Звичайно, всі ці аудіовізуальні джерела мають неабияку цінність, адже вони не лише фіксують фізичні обриси окремих міських локацій, а й дають уявлення про те, які з них були більш або менш затребувані в той чи той момент часу, як вони були включені до щоденного життя мешканців тощо. Водночас, очевидно, що окремий подібний фільм не дає можливості скласти цілісне уявлення про місто – таке, яким його бачили автори.

Тому в цьому дослідженні будуть розглянуті передусім документальні кіно-, теле- та відеофільми про Харків, які з самого початку створювали з презентаційною метою і які мали ознайомити глядача з основними фактами історії та сьогоденними подіями з життя міста, назвати його найвизначніші пам'ятки, згадати найбільш гідних мешканців і в такий спосіб сформулювати або закріпити позитивні образи цього міста серед масової аудиторії. Зокрема, ми приділимо увагу візуальній, текстовій та музичній складовій аналізованих фільмів. За межі дослідження будуть винесені любительські кіно- та відеоролики, на яких свідомо або побіжно зафіксовані міські локації (специфіка цих творів вимагає окремої рефлексії та розроблення спеціального дослідницького інструментарію). Додатково до аналізу також будуть залучені ігрові фільми з четвертої групи, адже, на нашу думку, вони дають уявлення про те, яким зображали місто кінематографісти (частково місцеві, але більшою мірою приїжджі).

¹¹ Одинокая женщина желает познакомиться (1986), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/4675/annot/>. Доступ 12.02.2021.

¹² Невская, Т. Ирина Купченко: «Всегда надо ждать и верить». *Харьковские известия*, 13.08.2011.

¹³ Федоров, А. В. *Тысяча и один самый кассовый советский фильм: мнения кинокритиков и зрителей*. Москва, 2021, с. 1044–1079.

Як уже зазначено вище, Харків має досить давні кінематографічні традиції. Перший кінопоказ відбувся тут у липні 1896 року – через пів року після прем'єри першого фільму братів Льюм'єр у Парижі¹⁴. Ще через два місяці, 30 вересня 1896 року, фотограф А. К. Федецький саме в Харкові – вперше в Російській імперії – здійснив документальну кінозйомку, зафіксувавши перенесення Озерянської ікони Божої Матері¹⁵ (ця чудотворна ікона вважається покровителькою Слобожанщини). Загалом до 1917 року в місті було знято 175 хронікально-документальних фільмів, але лише один з них («Виды города Харькова (Харьков на экране)», 1908 рік, знятий на замовлення братів Боммер¹⁶) приділяв спеціальну увагу поетиці місцевих пейзажів та спеціально показував найбільш визначні з точки зору автора пам'ятки. Втім, які саме об'єкти глядачі мали змогу побачити на екрані, невідомо, тому що ця стрічка до нашого часу не збереглася (так само як і всі інші, зняті в Харкові у дореволюційний період)¹⁷.

Новий етап розвитку документально-хронікального кіно в Харкові розгорнувся на початку 1920-х років, коли закінчилася громадянська війна, а Харків утвердився в статусі столиці Радянської України. Уже 1928 року режисер М. Дальський (ВУФКУ) зняв два фільми: «Нариси радянського міста» і «Столиця України». На екрані був показаний енергійний темп життя мешканців великого міста, що втілювався у жвавому русі вуличного транспорту та напруженій роботі Харківського залізничного вокзалу, який щоденно приймав і відправляв десятки потягів. Продемонстрована промислова міць регіону (на прикладі Першого державного заводу сільськогосподарського машинобудування «Серп і Молот»), а також його культурний розвиток (зокрема, показано читальну залу бібліотеки, книжковий базар, кінотеатр і вхід до театру «Березіль»)¹⁸. «Харківські» теми з'являлися і в загальносоюзній хроніці: у 1933 році режисер М. Соловйов на студії «Союзкінохроніка» (м. Москва) зняв сюжет про це місто, де показав місцеві вуличні пейзажі, рух транспорту і пішоходів¹⁹.

Цікаво, що саме в цей період з'явився фільм, що репрезентував погляд іноземця на столицю УСРР. Документальну стрічку «Soviet Russia Through the Eyes of an American» («Радянська Росія очима американця») зняв запрошений до СРСР гірський інженер Ч. Е. Стюарт. Він фільмував те, що зміг побачити під час переїзду країною протягом 1926–1930 років²⁰. Змонтована картина вийшла на екрани 1935 року²¹.

¹⁴ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 7.

¹⁵ Там само, с. 8.

¹⁶ Кінотеатр братів Боммер став першим у місті кінотеатром, який побудовано за спеціальним проектом. Він був відкритий 1908 та діє в Харкові вже понад 110 років.

¹⁷ Там само, с. 239–248.

¹⁸ Там само, с. 255.

¹⁹ Там само, с. 273.

²⁰ Inventory to the Charles E. Stuart papers, *Online Archive of California*, <http://www.oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/tf596nb0h2/dsc/#c01-1.7.4.5>. Доступ 17.01.2021.

²¹ Pitts, M. R. *Poverty Row Studios, 1929–1940: An Illustrated History of 55 Independent Film Companies, with a Filmography for Each*. Jefferson, North California and London, 2005. p. 188.

Спеціально присвячений Харкову сюжет відкривається стислою розповіддю про Україну. На екрані демонструють пейзажі українських міст і сіл з невеликими ошатними будиночками, церквами і монастирями, по вулицях ходять мешканці у традиційному народному вбранні. Диктор наголошує на багатстві українських пісенних і танцювальних традицій. Це додатково підкреслюється закадровою музикою: увесь фільм супроводжується мелодіями українських пісень в інструментальній обробці («Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой лопнув обруч», «Ой не ходи, Грицю» тощо). Поступово камера починає вихоплювати перетворення, які переживає Україна у зв'язку з розгортанням процесу індустріалізації в СРСР: зокрема, показано початок будівництва Дніпрогесу.

Епізоди власне зі столичного Харкова виглядають як квінтесенція цих перетворень. Високі будинки, широкі прямі вулиці й проспекти, якими їздять автомашини та ходять заклопотані люди в сучасному одязі, різко контрастують з показаними перед цим патріархальними пейзажами. Коли на екрані постає історичний центр міста (початок вулиці Сумської, сучасний майдан Конституції²², будівля ВУЦВК), диктор говорить, що Харків є столицею і найбільшим містом Радянської України, а також наголошує на його статусі великого студентського центру завдяки функціонуванню університету.

Далі йдеться про те, що за останні роки це місто, засноване ще в XVII столітті, значно змінилося: тут було відкрито чимало нових промислових підприємств, куди як консультанти були запрошені й американські спеціалісти, у Харкові зведено чимало величних будівель, працюють заводи, діє величезний університет, функціонують музеї й бібліотеки, що робить його значним культурним центром Росії. Камера в цей час демонструє величну споруду Держпрому, зведення якого ще триває (диктор зауважує, що ця будівля є найбільшою в усій Європі). Грандіозні індустріальні пейзажі, які демонструють під супровід народної української музики, підкреслюють статус Харкова як єдиної ланки між традиційним та новим способами життя, втілюють образ українського міста, де віковічні традиції стрімко трансформуються під натиском буремного сьогодення²³.

Прикметно, що таке розуміння міста збіглося і з поглядом видатного кінорежисера С. М. Ейзенштейна, який влітку 1935 року працював у Харкові та в його околицях над створенням фільму «Бежин луг» (у 1937 році цей фільм було заборонено і знищено)²⁴. У цій картині в тургенєвський літературний сюжет були вплетені сучасні автори події, зокрема, боротьба за колективізацію на селі й історія піонера Павліка Морозова. Саме в Харкові знімали центральний епізод фільму «Шосе», де зіткнулися представники двох антагоністичних укладів жит-

²² Тут і далі по тексту подано сучасні харківські урбаноніми.

²³ Soviet Russia through the Eyes of an American, *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=Pk2DJTAmwJ8>. Доступ 17.01.2021.

²⁴ Бежин луг (1935–1936), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/10090/annot/>. Доступ 16.02.2021.

тя: колгоспники, що отримали в розпорядження найновіші досягнення техніки (трактори, молотилки, мотоцикли й автомобілі), і куркулі – підпалювачі народного добра і вороги Радянської влади²⁵.

Варто зауважити, що схожу тенденцію можна простежити і в кінематографічному зображенні інших великих міст Півдня та Сходу України. Наприклад, у фільмі «Иван» (1932 рік, реж. О. П. Довженко, «Українфільм») на тлі будівництва Дніпрогесу в м. Запоріжжя показано становлення людини нового типу, перетворення сільського хлопця на передового робітника і комуніста²⁶.

У роки Другої світової війни на харківському матеріалі було створено кілька документальних фільмів – як радянських, так і німецьких. У стрічках, знятих під час оборони міста восени 1941 року та в перші дні його окупації, в об'єктив потрапили вуличні барикади й руйнування, завдані місту внаслідок бойових дій. Зокрема, у радянській стрічці «Харьков в дни обороны» (1941 рік, Центральна студія кінохроніки в Москві) було показано Держпром з розбитими внаслідок авіаудару вікнами²⁷, а в нацистському кіножурналі «Die Deutsche Wochenschau» («Німецький щотижневий огляд», № 584, 1941 рік) серед іншого було продемонстровано кадри спаленого Будинку проектних організацій (тепер Головний корпус Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна)²⁸.

Події лютого–березня 1943 року, коли Харків вперше (на нетривалий час) був звільнений військами РСЧА, знайшли відображення лише в нацистській кінохроніці. Зокрема, в уже згаданому кіножурналі «Die Deutsche Wochenschau» (№ 655, 1943 рік) приблизно третина одного з випусків присвячена битві за Харків у березні 1943 року. Пейзажі міста здебільшого мало впізнавані, хоча в одному з епізодів у кадр в далекій перспективі потрапляє Будинок проектних організацій (вид з Лисої Гори)²⁹.

Зате остаточне звільнення Харкова від нацистів у серпні 1943 року, яким завершилася одна з визначальних у Другій світовій війні Курська битва, було широко представлено в радянській кінодокументалістиці. При цьому не менше сімнадцяти фільмів дають уявлення про те, що являли собою вулиці й майдани міста на момент визволення, яких руйнувань та пошкоджень вони зазнали внаслідок бойових дій³⁰.

Безперечно, найбільш відомим з-поміж них є фільм О. П. Довженка та Ю. І. Солнцевої «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 рік, Центральна студія

²⁵ Шубенко, М. «Судьба одного фільма». *Событие*, № 7, 2003, с. 22.

²⁶ Иван (1932), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/9910/annot/>. Доступ 24.02.2021.

²⁷ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 312.

²⁸ Die Deutsche Wochenschau (1941, № 584), *Киноархив Net-Film*, <https://www.net-film.ru/en/film-55210/>. Доступ 17.01.2021.

²⁹ Die Deutsche Wochenschau (1943, № 655), *Киноархив Net-Film*, <https://www.net-film.ru/en/film-55105/>. Доступ 17.01.2021.

³⁰ Див. Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 314–320.

кінохроніки в Москві)³¹, який широко демонструвався не тільки в СРСР, але і в США, Швеції, Франції, Фінляндії та інших країнах. У цій стрічці 10 хвилин (тобто приблизно 15 % від загальної тривалості) присвячено безпосередньо Харкову. З-поміж представлених міських локацій глядач може впізнати дзвіницю Успенського собору та початок вулиці Сумської. Увагу сфокусовано на руйнуваннях, яких зазнали корпуси вищих навчальних закладів (зокрема, університету та медичного інституту), що підкреслює антигуманістичну політику окупаційної нацистської влади. Яскравим акцентом у фільмі є зустріч радянських воїнів місцевими мешканцями та їх урочистий марш вулицями міста – події розгортаються на тлі пам'ятника Т. Г. Шевченку з боку вулиці Сумської; Держпрому, Будинку проектних організацій і готелю «Інтернаціональ» (тепер «Харків») на майдані Свободи³². Піднесений тон цієї події підкреслює чітка, енергійна маршова музика³³.

Поступово місто почало відроджуватися з руїн. В середині 1950-х років Харків відзначив своє 300-річчя, чому було присвячено дві документальні стрічки. Зокрема, фільм «Харків» (1954 рік, реж. Р. І. Фощенко, «Укркінохроніка»), згідно з анотацією, був присвячений «одному з найбільших політичних, економічних і культурних центрів України, якому виповнюється 300 років»³⁴. У фільмі були показані тракторний завод і завод транспортного машинобудування³⁵, університет, український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.

У 1956 році вийшов спеціальний випуск кіножурналу «Радянська Україна» (створювала студія «Укркінохроніка» в Києві), в якому висвітлювалося святкування 300-річчя Харкова. Сюжет відкривався кадрами з ювілейної сесії Харківської міської ради депутатів трудящих, на якій виступили і представники обласного партійного керівництва. Було показано урочистий мітинг з нагоди відкриття монумента в пам'ять про революційні події 1905–1907 років. Також увагу було приділено флагманам харківської індустрії (заводи транспортного машинобудування, тракторний, електромеханічний), провідним центрам освіти і науки (університет, політехнічний інститут), закладам культури і мистецтва (оперний театр)³⁶.

Цікаво, що на кіноекрані досить швидко посіли своє місце нові пам'ятки, які почали з'являтися в місті у повоєнний період. Наприклад, в ігровому фільмі «К Чёрному морю» (1957 рік, реж. А. П. Тутишкін, «Мосфільм»)³⁷ кілька десятків секунд екранного часу приділено Харкову, через який проїздять герої дорогою

на морський курорт. При цьому в кадр поряд з уже «канонічними» майданом Свободи і пам'ятником Т. Г. Шевченку потрапляють і в'їзні стовпи-пілони, встановлені 1954 року. З одного боку, завдяки розміщеним на них інформаційним написам вони дозволяють однозначно ідентифікувати місто, куди прибувають персонажі, а з другого – дають можливість уявити про його благоустрій та оновлення в повоєнний час³⁸.

Взагалі можна сказати, що фільми про Харків, які почали виходити з середини ХХ століття, просякнуті пафосом післявоєнного відродження, мирної творчої праці. Прикладом може служити фрагмент документальної стрічки, що демонструє дружбу, але й виробниче суперництво робітників харківських та сибірських промислових підприємств (1960 рік (?), автор і точна назва невідомі). Частотний аналіз дикторського тексту показав, що до переліку слів, які повторюються в ньому найбільше, належать «праця», «твори», «творці». Процитовано відомий вірш В. В. Маяковського, в якому Харків названий «живим, трудовим, залізобетонним». Крім цього, у тексті використовуються епітети «величний», «заводський», «оновлений», «орденоносний», «соціалістичний», і водночас – «художній», «літературний».

Аналіз візуального ряду картини показує, що близько третини від усього екранного часу (півтори хвилини із майже п'ятихвилинного ролика) в кадрі перебуває Держпром. Крім того, в об'єктив оператора потрапили новий корпус Харківського університету (де ще тривали роботи з реконструкції) з нещодавно перенесеним до його стін пам'ятника В. Н. Каразіну (10 секунд) і фонтан-альтанка «Дзеркальний струмінь» (4 секунди). Решта часу присвячена висвітленню індустриальної могутності Харкова і Харківщини, а також практикам дозвілля робітників, які, зокрема, відвідують заводську картинну галерею³⁹.

Зауважимо, що тема повсякденного життя працівників промислових підприємств великих міст Півдня та Сходу України в перші повоєнні десятиліття, розгортання життєвих історій на тлі масштабного виробництва знайшла своє відображення і в ігровому кіно. Найяскравішим прикладом може виступати відомий фільм «Весна на Заречной улице» (1956 рік, реж. Ф. Ю. Миронер і М. М. Хуциев, Одеська кіностудія), значна частина якого була знята в Запоріжжі⁴⁰.

Записи наступних років свідчать про те, що поступово імідж Харкова почав еволюціонувати: образ промислового гіганта і визначного наукового та освітнього центру почав доповнюватися рисами гарного і зручного для життя міста. Наприклад, у фільмі «Прогулка по Харькову» (1965 рік), знятому на Харківській

³¹ Там само, с. 314.

³² Битва за нашу Советскую Украину 1943 / Ukraine in Flames, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=7U2cxSR2fjY&ab_channel=HistoryClub. Доступ 25.01.2021.

³³ Цікаво, що обидва композитори, автори музичного супроводу цього фільму (Д. Л. Клебанов та А. Я. Штогаренко), тривалий час жили і творили в Харкові.

³⁴ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 341.

³⁵ Тепер завод має ім'я В. О. Малишева.

³⁶ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 348.

³⁷ К Чёрному морю (1957), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/2805/annot/>. Доступ 16.02.2021.

³⁸ К Чёрному морю, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?list=PLJu5hcZn9QYZA_-3frKnAXGhQjwkxcus-&v=78wfpT3mj4&ab_channel=КиноконцернМосфильм. Доступ 16.02.2021.

³⁹ Харьков 1960 года, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=1w-CT3rQgkl&ab_channel=KruchinaFILM. Доступ 21.12.2020.

⁴⁰ Весна на Заречной улице (1956), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/909/annot/>. Доступ 24.02.2021.

студії телебачення, поряд з індустріальними (турбінний завод) та освітньо-науковими (університет) гігантами були показані міський сад імені Т. Г. Шевченка з розташованим у ньому кіноконцертним залом «Україна», дитяча залізниця тощо⁴¹.

Ще більш виразно ця тенденція проявилася у фільмі «Знакомьтесь – Харьков» (1970 рік, реж. З. Б. Роднянський, Центральна студія документальних фільмів у Москві)⁴². Він увійшов до циклу «10 минут по СССР», розрахованого на іноземців. Особливість презентаційних роликів з цього циклу полягала в тому, що в них був повністю відсутній закадровий текст, а вся інформація доносилася до глядача за допомогою візуальних та музичних ефектів.

Як можна судити з цього фільму, найбільшим багатством Харкова є люди – представники різних поколінь, професій та уподобань, які спільними зусиллями роблять своє місто кращим і насолоджуються життям у ньому (цій темі відведено 2,5 хвилини екранного часу, або 28,4 % від загальної тривалості фільму). Крім того, Харків показаний гарним і цікавим з туристичного погляду містом: зображенню пам'яток його історії та культури відведено трохи більше 2 хвилини (23,1 % від усього фільму). Причому найбільша увага приділена пам'яткам сакральної архітектури – Покровському та Успенському соборам (26 секунд, або 4,5 % загальної тривалості). Друге місце ділять між собою панорама майдану Свободи з будівлями Держпрому й університету і пам'ятник Т. Г. Шевченку в однойменному міському саду: обидвом цим локаціям відведено по 20 секунд часу, або по 3,5 % загальної тривалості. При цьому варто зауважити, що ансамбль конструктивістських будівель постає в кадрі кількома розрізненими короткими епізодами, а пам'ятник же знятий окремим і найбільш тривалим дублем з-поміж усіх інших показаних історичних місць Харкова.

Півтори хвилини фільму (15,1 %) відводиться темі побутового обслуговування населення: демонструються міські ресторани і кафе, виробництво шампанського, магазини хутряних виробів тощо. Ще одну хвилину (10,4 %) триває показ теми здорового способу життя й відпочинку, зокрема на лоні природи. На екрані можна побачити спортсменів, а також мешканців міста, що проводять вільний час у зоопарку та біля бювета в Саржиному яру. Протягом 53 секунд (9,5 % фільму) глядач спостерігає, як розвивається житлова і транспортна інфраструктура міста. Показано, що Харків будує метро, що швидкими темпами зводяться нові житлові мікрорайони. У кількох епізодах в об'єкт потрапляють одночасно новобудови на околицях міста і пшеничні та соняшникові поля, які розкинулися просто поряд з ними. Тобто продемонстровано процес урбанізації, коли місто відвоює нові простори і, отже, змінює весь уклад життя на цих територіях. Привертає увагу, що в названих епізодах за кадром звучить мелодія досить відомої пісні «Україно, любов моя» (композитор І. Н. Шамо). В інших частинах фільму поряд з інструментальними мелодіями лунають звуки бандури, що також підкреслює національний колорит.

⁴¹ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 368.

⁴² Там само, с. 371.

Шосте місце за тривалістю у фільмі посідає тема науки (47 секунд, або 8,3 %). Зокрема, у кадрі з'являються Головний корпус Харківського університету і розташоване в ньому панно «Діячі світової науки», лабораторії Фізико-технічного інституту низьких температур з обчислювальними машинами, а також радіотелескоп УТР-2 неподалік від Харкова. Цікаво, що коли картини 1950-х років, описуючи досягнення харківської науки, показували маститих науковців (ректора Харківського університету академіка І. М. Буланкіна, професора авіаційного та політехнічного інститутів академіка Г. Ф. Проскури та ін.⁴³), то у фільмі «Знайомтесь, Харків» представлено молодих на той час учених: 38-річного доктора технічних наук, професора В. В. Єременка⁴⁴, кандидатів фізико-математичних наук І. О. Кулика⁴⁵ та І. К. Янсона⁴⁶.

Нарешті, останнє місце за тривалістю у фільмі посідає тема його промислового потенціалу, якій відведено 36 секунд (5,2 %). Харків показано як місто, де розвиваються різноманітні галузі машинобудування (насамперед тракторобудування), зокрема наукоємні технології, пов'язані з будівництвом літальних апаратів⁴⁷.

Отже, як бачимо, у 1970-х років Харків продовжував позиціонувати себе як місто потужної промисловості і науки, однак на перший план вийшла його історико-культурна і природна спадщина, а також загальна зручність для проживання. Загалом така тенденція простежується й у фільмі «Мы – Харьков» (1975 рік, реж. С. Кен), який зняла Харківська студія телебачення⁴⁸. Якщо попередній фільм був розрахований на потенційних іноземних туристів, то автори стрічки «Мы – Харьков» орієнтувалися насамперед на місцеву аудиторію.

Фільм у два з половиною рази довший за попередній (триває понад 25 хвилини), однак чимало його сюжетів, продемонстрованих об'єктів, а подекуди – й обраних для зйомки ракурсів повторюють ролик «Знакомьтесь, Харьков». Серед міських локацій, які були показані в цьому фільмі (крім тих, що були описані вище), варто відзначити пам'ятники М. В. Гоголю, В. Н. Каразіну й А. С. Макаренку, історичний музей, кіноконцертний зал «Україна», театр української драми імені Т. Г. Шевченка і театр ляльок, дитячу залізницю, фонтан-каскад та інші об'єкти.

Аналіз дикторського тексту показав, що в ньому трапляються такі епітети, як «старовинний», «архітектурний», «красивий», але водночас і «сучасний»,

⁴³ Див. Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 348.

⁴⁴ У 1972 р. В. В. Єременко був обраний членом-кореспондентом, а в 1978 р. – академіком АН УРСР.

⁴⁵ В подальшому І. О. Кулик – доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент НАН України; І. К. Янсон – доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України.

⁴⁶ Ратомская, Г. «На экране – Харьков». *Красное знамя*, 23 июля, 1968.

⁴⁷ Знакомьтесь, Харьков, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=hT47e8ISZDo&ab_channel=KruchinaFILM. Доступ 21.12.2020.

⁴⁸ Мы – Харьков, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=Syqqwof4HA&ab_channel=KruchinaFILM. Доступ 21.12.2020.

«багатоповерховий», «діловий», «приголомшливий», «соціалістичний». Харків у фільмі схарактеризовано як «місто-вчений», при цьому не менш часто трапляється і слово «робітник». Примітно, що з такою трактовкою погодилися і критики. Наприклад, журналіст Ю. Мекеров у своїй рецензії зауважив: «Харків робітничий. Харків науковий. Мені здається, що це два крила міста, це головна і суто індивідуальна риса Харкова»⁴⁹.

У цілому найбільш поширеними словами в дикторському тексті фільму були особові та присвійні займенники: «ми», «нас», «наш». Водночас тоді критики відзначили, що «найбільшою вадою цієї взагалі хорошої кінороботи слід вважати те, що іноді за кадром залишаємося «ми» (...) Справжні масштаби треба шукати, перш за все, в характері Людини. Між іншим, у авторів була змога створити маленькі кінопортрети чудових людей, які уособлюють поняття «Харків»»⁵⁰. Отже, як бачимо, розвиток теми повороту «обличчям до людей» мав суспільний запит.

Переорієнтація на зображення Харкова як міста для людей, комфортного для повсякденного життя, простежується і в художніх фільмах 1970-х – середини 1980х років. За цей час безпосередньо в цьому місті було знято чотири картини. З них дві стрічки на соціально-побутову тематику: «Шкура білого медведя» (1979 рік, реж. В. В. Костроменко, Одеська кіностудія)⁵¹ й «Одинокая женщина желает познакомиться» (1986 рік, реж. В. С. Криштофович, Кіностудія імені О. Довженка)⁵², а також два дитячі фільми: «Петька в космосе» (1972 рік, реж. Г. Е. Юнгвальд-Хількевич, Одеська кіностудія)⁵³ і «Побег из дворца» (1975 рік, реж. М. Л. Малецький і В. М. Попков, Кіностудія імені О. Довженка)⁵⁴.

У трьох випадках з чотирьох точна назва міста, в якому розгортається дія, глядачеві невідома – тобто передбачається, що аналогічні події могли би статися і в будь-якому іншому місті Радянського Союзу. Винятком є стрічка «Побег из дворца», де харківська локалізація подій чітко артикульована. На відміну від трьох інших картин, вона змальовує життя не сучасників, а попередників, бо описує довоєнну історію Харківського палацу піонерів. Причому деякі прототипи головних героїв на момент зйомок фільму продовжували жити і працювати в Харкові (як, наприклад, П. Л. Слонім, який був одним з організаторів цього палацу і пропрацював у ньому до кінця 1980-х років)⁵⁵. Примітно також і те, що

⁴⁹ Мекеров, Ю. «Ми – Харків». *Вечірній Харків*, 2 листопада, 1970.

⁵⁰ Там само, 1970.

⁵¹ Шкура білого медведя (1979), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/8010/annot/>. Доступ 12.02.2021.

⁵² Одинокая женщина желает познакомиться (1986), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/4675/annot/>. Доступ 12.02.2021.

⁵³ Петька в космосе (1972), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/8331/annot/>. Доступ 12.02.2021.

⁵⁴ Побег из дворца (1975), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/5200/annot/>. Доступ 12.02.2021.

⁵⁵ Долганов, В. «Про вірність, мужність, відвагу». *Соціалістична Харківщина*, 25 липня, 1975.

цей фільм – єдиний з чотирьох названих, в якому значну частину знімальної групи становили люди, які мали з Харковом тісні зв'язки (народилися тут, навчалися, працювали). Серед них – сценарист А. Я. Інін, художній керівник М. П. Машченко, композитор М. В. Кармінський, поет Г. М. Поженян, актор В. О. Конкін та ін.⁵⁶.

Під час створення кожного з названих чотирьох кінофільмів велися як павільйонні, так і натурні зйомки. В кадр потрапили, зокрема, вулиця Університетська (будівля Історичного архіву Харківського історико-філологічного товариства та Успенський собор), вулиця Сумська (будинки «Саламандра»), майдани Конституції і Павлівський (зокрема Палац Праці), Театральний майдан, вулиця Жон Мироносиць (Палац культури міліції), вулиця Римарська (стара будівля Оперного театру), Сергіївський майдан, набережна річки Лопань, Гімназійна набережна, Ювілейний проспект, вулиця 23 Серпня, а також підвісна канатна дорога, Південний вокзал, фонтан у Міському саду імені Т. Г. Шевченка, Палац культури ХТЗ тощо. У картині «Шкура білого ведмеда» з'являється і Держпром, але з несподіваного ракурсу (з боку вулиці Ромена Роллана) і не в повному масштабі – на екрані видно лише один проліт цієї споруди.

Можемо стверджувати, що, попри цей досить солідний перелік показаних об'єктів, Харків у названих ігрових фільмах загалом є невпізнаним для стороннього глядача (не харків'янина). Йому відводиться більшою мірою роль декорацій до сюжету, а специфіка самого міста і, отже, його символічних просторів у цьому випадку визначального значення не має.

У часи перебудови кількість документально-хронікального кіно, знятого в Харкові, помітно скоротилася. Серед фільмів цього часу варто відзначити лише «День открытых сердец» (1987 рік, реж. С. Розанов, О. Нестеров, О. Волков, Харківське міське експериментальне молодіжне творче об'єднання кінофото-мистецтва «Панорама»). Однак у ньому переважна увага зосереджена на змальованні колективного портрета харків'ян, які святкують День міста. З-поміж місцевих будівель та споруд виокремлюються дзвіниця Успенського собору, а також пам'ятник Т. Г. Шевченку і комплекс майдану Свободи (Держпром, Головний корпус Харківського університету і пам'ятник В. І. Леніну), де, власне, і відбуваються святкові події. Фільм музично ілюстрований популярними на той час естрадними піснями О. Розенбаума, В. Добриніна, А. Пугачової тощо, також у ньому звучать рок-композиції деяких місцевих гуртів⁵⁷.

У перше десятиліття після здобуття Україною незалежності жодного узагальнювального хронікально-документального фільму про Харків створено не було⁵⁸. Проте тематика знов актуалізувалася на початку XXI століття. Передусім це було спричинено наближенням 350-річчя заснування міста, тому постала по-

⁵⁶ Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 219.

⁵⁷ Харьков День города 1987, *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=BWj2GVIRBp4&t=362s>. Доступ 18.01.2020.

⁵⁸ Див. Миславський, В. *Кінематографічна історія Харкова ...*, 2011, с. 381–382.

треба створення інформаційно насиченого та візуально яскравого відеоконтенту. З цієї нагоди колектив відеоканалу «Перша столиця», який спеціалізувався на випуску телепередач про історію та культуру Харкова, створив кілька фільмів, зокрема «Експерсія по Харькову» (2003 рік, керівник К. Кеворкян) та «350 лет Харькову» (2004 рік, автори І. Можейко і Н. Шубенко, керівник К. Кеворкян). Ці твори поєднуються між собою не лише тематично: в них застосовані схожі візуальні та музичні прийоми. На прикладі другого з названих фільмів простежимо, який образ Харкова вибудовувався за допомогою аудіовізуальних засобів на початку XXI століття.

З результатів частотного аналізу закадрового тексту фільму «350 років Харкову» випливає, що Харків – це українське місто (у тексті 26 разів згадується Україна та спільнокореневі слова), що лежить неподалік від кордону з Росією, з якою його поєднує багато історичних процесів та подій (19 спільнокореневих слів у тексті). Водночас це місто розвивається в контексті загальних тенденцій у світі (18) та Європі (7) – зокрема, поєднане спільною історією з народами Німеччини (3), Польщі (3), Молдови (1) та інших країн.

Місцеві мешканці живуть насиченим сьогоденним життям, яке протікає на тлі вулиць і майданів, парків і скверів. Аналіз візуального ряду фільму показав, що ця тема є в ньому однією з домінантних і становить 26,4 % від загальної тривалості (тобто понад 6 хвилин від майже 23-хвилинного відеоролика).

Будівлі і споруди, які щодня бачать перехожі, є свідками історичних подій, що вплинули не лише на хід розвитку цього окремого міста, а й країни в цілому. Загальна тривалість показу архітектурних пам'яток у фільмі становить 6 хвилин 43 секунди (29,5 % від його загальної протяжності). З них 1 хвилина 22 секунди (6 % екранного часу) відводиться показу сакральних споруд (Покровського, Благовіщенського й Успенського православних соборів, а також католицького костелу, лютеранської кірхи, синагоги, караїмської кенаси), тож можна сказати, що Харків представлений як багатоконфесійне місто. В цілому з-поміж продемонстрованих архітектурних споруд найчастіше на екрані з'являється Держпром (в цілому 56 секунд, або 4,1 % від усього фільму).

Тривалість же епізодів, що додатково описують розгортання історичного процесу на всіх етапах існування Харкова, починаючи з середини XVII століття, у сумі становить 3 хвилини 24 секунди (14,9 % від загальної тривалості). Плинність історичних епох підкреслюється музичним супроводом: наприклад, для опису епохи XVII–XVIII століть обрано українські народні мелодії, під час опису архітектури Харкова перших десятиліть XX століття звучить фокстрот тощо. Також у фільмі як музичне тло широко використані аранжування знаменитих творів закордонних та вітчизняних композиторів («Маленька нічна серенада» В. А. Моцарта, «Вальс» до драми «Маскарад» А. І. Хачатуряна, «Прогулянка нічним містом» І. Й. Шварца тощо). Те, що ролик орієнтований більшою мірою на показ історичної спадщини Харкова, висвітлення його матеріальної та духов-

ної культури, свідчить і аналіз текстової складової. Зокрема, одними з найбільш поширених іменників у фільмі є «історія», «культура», «собор».

Вагоме місце у стрічці відведено видатним людям, які тут жили, навчалися, працювали (2 хвилини 23 секунди, або 9,7 % від загальної тривалості). Серед них – «мандрівний філософ» Г. С. Сковорода, науковці І. І. Мечников, Л. Д. Ландау, С. А. Кузнець, М. І. Костомаров, М. М. Бекетов, О. О. Потебня, В. П. Воробйов; літератори П. П. Гулак-Артемівський, І. А. Бунін, О. Т. Гончар, В. М. Сосюра; композитор М. В. Лисенко; політичний і громадський діяч Ю. Пілсудський тощо. Крім того, 24 секунди (1,8 % часу) приділено міським пам'ятникам і меморіальним дошкам, зокрема, тим, що були встановлені на честь Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна, а також групі фізиків, які вперше в СРСР розщепили атомне ядро.

Сукупна тривалість кадрів, в яких був би показаний індустріальний потенціал Харкова, незначна (10 секунд, або 0,7 % від усього фільму). Проте в тексті ця тема розкрита набагато ширше. Зокрема, слово «промисловість» і споріднені з ним трапляються 10 разів; згадано про тракторний, турбінний, станкобудівний, авіаційний та інші заводи.

Отже, на початку XXI століття в аудіовізуальному мистецтві на перший план вийшла тема історичного Харкова – міста, жителі якого протягом кількох століть виступали свідками або безпосередніми учасниками важливих подій у житті держави. До речі, ця теза певною мірою підтверджується й ігровими фільмами, що були зняті в Харкові в цей період – наприклад, «Поводир» (2013 рік, реж. О. Г. Санін, «Pronto film») ⁵⁹. Крім того, місто показане красивим, таким, що славиться науковими й освітніми традиціями, має промисловий потенціал.

Водночас привертає увагу те, що в дикторському тексті фільму «350 років Харкову» часто трапляються такі епітети, як «відомий», «видатний», «найбільший», «гігантський», «колосальний». Ми вважаємо, що цю обставину можна пояснити кількома чинниками. З одного боку, масштабні явища та події, що відбувалися в різні часи в Харкові, можна оцінити лише з певної часової дистанції. З другого боку, тектонічні геополітичні зміни, які пережив світ на межі XX і XXI століть, наклали свій відбиток і на «розмірну шкалу», за якою стали оцінюватися одні й ті самі процеси. Те, що на просторах «1/6 частини суші» було помітне, в масштабах України як незалежної держави стало справді колосальним. Нарешті, третій чинник впливає з умов ринкової економіки, коли не лише окремі компанії, а й цілі міста та регіони змагаються між собою за доступ до ресурсів (насамперед фінансових). Тож демонстрація своєї сили та могутності, поєднання давніх традицій і міцних поточних кондицій виступає важливим інструментом конкурентної боротьби і способом залучення додаткових інвестицій в економіку.

⁵⁹ Поводырь (2013), *Кино-театр.ру*, <https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/post/103520/annot/>. Доступ 28.02.2021.

Можна стверджувати, що такий погляд на Харків був сприйнятий і продовжував транслюватися в багатьох телесюжетах, що виходили на національних каналах протягом перших двох десятиліть XXI століття⁶⁰. Вони більшою мірою були орієнтовані на потенційних внутрішніх туристів, тому специфіка їхнього жанру більшою мірою вимагала дотримуватися утилітарної тематики – куди можна сходити, де відпочити, куди зайти на обід тощо. Візуальна привабливість Харкова, в якому все більша увага приділяється розвитку місцевого та в'їзного міжнародного туризму, також відбилася і в кількох презентаційних роликах, які певний час демонстрували на станціях Харківського метрополітену⁶¹.

Отже, як свідчить проведений аналіз, образ Харкова у дзеркалі документально-го та художнього кіно за минуле століття зазнав низки трансформацій. Починаючи з 1920–1930-х років, він передусім поставав як мегаполіс нового зразка, провісник докорінних соціальних перевтілень. Після Другої світової війни посилювався образ міста-трудівника, який водночас виступав і в іпостасі потужного центру освіти та науки. Також поступово все більш відчутними стали риси гарного і впорядкованого міста, де можна з комфортом жити. Нарешті, на початку XXI століття сформувався образ міста з багатю та цікавою історією, дружнього до туристів.

Аналіз візуального ряду досліджених фільмів показав, що на екрані були закарбовані більшою мірою центральні, але також і «спальні» райони Харкова. Увага приділялася рекреаційним зонам, об'єктам зеленого будівництва, об'єктам промислової і транспортної інфраструктури, закладам науки, освіти та культури, а щонайперше – пам'яткам історії та архітектури. Причому цікаво, що до переліку найбільш затребуваних у документальному та ігровому кіно локацій увійшли не всі харківські пам'ятки, які претендують на звання символів міста. Наприклад, кінематографісти майже зовсім оминули увагою фонтан-альтанку «Дзеркальний струмінь».

Привертає увагу той факт, що практично в жодному з проаналізованих документальних та художніх фільмів не були показані харківські пам'ятники і меморіали, пов'язані з подіями громадянської та Другої світової воєн. Причому на недостатність висвітлення подій революції 1917 року і подальшої громадянської війни в харківській документалістиці критики вказували ще 1970 року⁶². До певної міри відсутність меморіальних місць, пов'язаних з подіями Другої світової війни, у презентаційних фільмах про Харків радянського періоду може бути пояснена специфікою їхнього розташування (віддалено від центру міста),

⁶⁰ Див., наприклад: Мій пугівник. Харків – чому це місто називають рекордсменом, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=QVPO3eaMgmA&ab_channel=Сніданокз1%2B1. Доступ 18.12.2020; Дома лучше! Харьков/Сезон 2/Выпуск 1, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=BGBAMf4Jwn0&ab_channel=ОрелиРешка. Доступ 18.12.2020 тощо.

⁶¹ Див., наприклад: Харьков 2012 (Kharkov/Ukraine timelapse) by Кирилл Неежмаков, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=7wv1v0wVqfo&ab_channel=KirillNeiezhmakovTi melapse%26Hyperlapse. Доступ 10.03.2021.

⁶² Див. Мекеров, Ю. «Ми – Харків». *Вечірній Харків*, 2 листопада, 1970.

а також особливостями розуміння трагічних подій воєнного часу (пов'язаними, зокрема, з кількома невдалими спробами визволення цього міста). Однак аналогічна тенденція простежується й нині, коли таке упереджене ставлення вже подолане. На нашу думку, причина цього явища ще має бути осмислена.

Що ж стосується мнемонічних об'єктів, які потрапляли до кадру найчастіше, то тут безумовними «лідерами» виявилися Держпром і пам'ятник Т. Г. Шевченку. Це підтверджується і спостереженнями інших дослідників. Наприклад, на думку кінознавця В. Н. Миславського, саме ці дві споруди мають з'явитися в кадрі тоді, коли треба підкреслити, що зображений сюжет є суто «харківським»⁶³. Зважаючи на вищесказане, можна стверджувати, що Харків на кіноекранах постає як українське місто, центр передової наукової та інженерно-технічної думки, де можуть знайти втілення сміливі новаторські ідеї.

ВІКТОР ВОРОНОВ

ГЕРБ МІСТА ДНІПРА В УЯВЛЕННЯХ ВЛАДИ, ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ІСТОРИКІВ

У сучасній науковій літературі утвердилася теза про те, що особисті (або т. зв. «лицарські») герби з'явилися в середньовічній Європі дещо раніше територіальної символіки. Однак, без сумніву, саме герби міст уже в той час у своєрідній символічній, опізнавально-правовій формі промовисто закарбували й передали майбутнім поколінням головну інформацію, яка стосувалася їх права на самоуправління, ставлення мешканців до історії відповідної місцевості тощо. Порівняно з тими часами, значення гербів у сучасному світі доволі істотно видозмінилося. Та все ж і зараз герб по праву може вважатися чи не найголовнішим символом міста, яке має власну історію, претендує на неї та хоче її з певним пієтетом плекати. Крім того, герб може рельєфно виділити знакові події й процеси минулого, з якими пов'язана історія міста, підкреслити те, як саме ставиться до них його громада або принаймні хоча б місцева еліта як її репрезентант, відтворити особливості соціально-економічного устрою, основних занять, організації повсякденного життя населення, бути своєрідним, найбільш знаковим символом, іноді рівнозначним назві міста навіть без її використання (у цьому розумінні в Україні, напевно, найбільше пощастило Києву та Львову, сучасні герби яких мало змінилися, принаймні щодо центральних фігур порівняно з їхніми давніми варіантами, і зараз є знаними для загалу ідентифікувальними символами). Як цілком справедливо вважають гербознавці та історики міста на Дніпрі, герб є і спадком поколінь, і своєрідною візитівкою, і емблематичним документом – своєрідним заміником паспорта громадянина, який свідчить про

⁶³ Ефанова, М. «Харьков на несколько дней вернулся в прошлое». *Вечерний Харьков*, 10 ноября, 2012.